

De (on)voorspelbaarheid van ruimtelijk handelen

[<< terug naar inhoud](#)

auteur: Jan Marten Praamsma

Geografen willen het ruimtelijk handelen van mensen verklaren. Die verklaringen zoeken ze vanouds in ruimtelijke contexten. Vroeger in fysisch-geografische, later in sociale, politieke, culturele en/of economische contexten. Altijd zijn de verklaringen en daarmee de geografische theorieën beperkt geweest. Ruimtelijke contexten hebben immers wel invloed op het ruimtelijk handelen, maar ze determineren het gedrag niet. Ruimtelijke actoren hebben ook een vrije wil en keuzemogelijkheden. Daarin ligt telkens weer een uitdaging voor de geografie als sociale wetenschap.

Vorig jaar hield Huib Ernste, hoogleraar ruimtelijke theorievorming in Nijmegen, zijn oratie. Deze werd in Geografie bekritiseerd vanwege de ontoegankelijkheid, het Engels en het feit dat Ernste de hulp van een antropoloog en filosoof uit het begin van de vorige eeuw inriep om de geografie te redden. Nu formuleert Ernste inderdaad in een lastig toegankelijke wijsgerige taal en zal Helmuth Plessner voor de meeste lezers van Geografie waarschijnlijk een onbekende zijn. Toch heeft Ernste iets belangwekkends te vertellen. Bovendien staat hij met zijn Plessner-oratie veel dichterbij de traditie van de geografie dan hij zelf misschien vermoedt. Ik wil zijn theoretische standpunt hier reconstrueren langs de lijnen van de traditie van de Nederlandse geografie, en een beeld schetsen van de uitdaging waar de geografie vandaag voor staat.

Place making

Laten ruimtelijke actoren zich in hun ruimtelijk handelen nog leiden door ruimtelijke contexten van welke aard dan ook? Volgens Ernste lijkt het erop dat de eigen keuzevrijheid zo sterk gegroeid is dat de ruimtelijke contexten van waaruit geografen altijd geprobeerd hebben het ruimtelijk handelen te verklaren, er helemaal niet meer toe doen. Het footloose gedrag van veel bedrijven vindt hij daarvan een goed voorbeeld. Zij zoeken niet langer naar een optimale vestigingslocatie, maar kiezen vrij willekeurig een plek en richten die naar believen in. Zo creëren ze zelf de ruimtelijke contexten waar ze behoefte aan hebben. Ze doen aan place making. Ruimtelijk gedrag lijkt daardoor een hoge mate van willekeur te krijgen: men doet maar wat en zet de omgeving naar zijn hand. Het vervelende voor geografen is dat het ruimtelijke gedrag daardoor steeds minder voorspelbaar wordt. En dat heeft weer tot gevolg dat ruimtelijke ontwikkelingen zich steeds moeilijker laten sturen.

Hier ligt volgens Ernste een belangrijke uitdaging voor de geografische theorievorming. Immers, als onze verklaring van ruimtelijk gedrag niet meer klopt met wat zich in werkelijkheid voordoet, is het slecht gesteld met de geografie als wetenschap. Om die dreiging te keren roept Ernste de hulp in van Helmuth Plessner. Hebben we deze 'buitenstaander' nodig om de problemen van de geografische theorievorming op te lossen? Is de geografische traditie zelf daarvoor niet rijk genoeg? Laten we eens kijken hoe geografen in het verleden hebben geprobeerd het ruimtelijke gedrag te verklaren en hoe ze omgegaan zijn met de onvoorspelbaarheid van het menselijke gedrag.

Geografische traditie

De Franse grondlegger van de moderne sociale geografie, Paul Vidal de la Blache, worstelt al met het vraagstuk van de menselijke vrijheid. Volgens hem gaat het in de geografie om de mens die zijn ruimte zélf inricht en organiseert. Mensen houden volgens Vidal wel rekening met de mogelijkheden en onmogelijkheden die de omgeving hun biedt, maar daarbinnen hebben ze ook een zekere keuzevrijheid. Vidal zet zich daarmee af tegen andere geografen zoals de Duitser Friedrich Ratzel en zijn Amerikaanse navolger Ellen Semple, die ervan uitgaan dat het menselijk handelen volledig bepaald wordt door de (natuurlijke) omgeving. Tegenover hun determinisme plaatst hij zijn possibilisme. Het ruimtelijk handelen van mensen is volgens Vidal niet volledig voorspelbaar en narekenbaar; er zit speling tussen de voorwaarden die de omgeving stelt en het ruimtelijke gedrag van mensen.

In de traditie van Vidal verschijnen later – ook in Nederland – talloze studies. Daarin wordt beschreven hoe lokale bevolkingsgroepen hun leven organiseren binnen hun woongebied. Maar in

de loop van de 20ste eeuw verliest het possibilistische verklaringsmodel van Vidal aan zeggingskracht. Vidal denkt bij de verklarende contexten voor het gedrag te veel vanuit gesloten lokale, veelal rurale gemeenschappen. Bovenlokale stedelijke netwerken en structuren gaan echter een steeds belangrijkere rol spelen. Het ruraal-lokale genre de vie van Vidal maakt plaats voor een meer algemeen, urbaan vie générale. Dat betekent dat geografen op zoek moeten naar nieuwe modellen om het ruimtelijke gedrag te begrijpen.

Failliet

Een stap naar een geografie van het moderne stedelijke leefmilieu ligt voor de hand. Maar daarvoor moet de bestaande stadsgeografie ingrijpend gewijzigd worden. De stadsgeografie van begin 20ste eeuw ziet steden immers nog als betrekkelijk gesloten gemeenschappen. De stadsgeledingsmodellen zoals Burgess, Hoyt en Harris & Ullman die in de eerste helft van de 20ste eeuw in Amerika ontwikkelden, zijn daarvan klassieke voorbeelden. Ruimtelijk gedrag van stedelingen wordt daarbij vooral verklaard met begrippen als 'concentratie' en 'nabijheid'. Maar die categorieën blijken ook voor de moderne stadsbewoner steeds minder een rol te spelen. De spanning tussen gangbare verklaringsmodellen en de veranderende werkelijkheid leidt in Nederland na de Tweede Wereldoorlog tot een crisis in de geografie. De Amsterdamse hoogleraar sociografie Sjoerd Groenman brengt het probleem scherp onder woorden in zijn oratie in 1956 met de veelzeggende titel: 'Uitdijende werelden'. Hij beschrijft daarin hoe schaalvergroting ertoe leidt dat ruimtelijke kaders als buurt, dorp, wijk en stad er steeds minder toe doen voor de moderne mens. Werken, wonen en recreëren vallen niet meer samen met het woongebied waarmee men zich identificeert.

Groenmans collega Jacques van Doorn gaat nog een stap verder. Hij concludeert dat de geografie maar beter kan afzien van het denken in ruimtelijke begrippen. Van Doorn adviseert geografen zich te beperken tot de studie van sociale groepen, want de ruimtelijke kaders waarin zij zich begeven, spelen nauwelijks meer een rol. Van Doorn en Groenman hebben als geograaf dan al verscheidene lokale monografieën over plaatsen als Renkum, Staphorst, Ommen en Maastricht op hun naam staan, maar zij zeggen de geografie uiteindelijk vaarwel. De afgenomen betekenis van ruimtelijke kaders betekent voor hen het failliet van de geografische traditie. Zij stappen definitief over naar de sociologie.

Vernieuwing

Anderen proberen de geografie te vernieuwen door te onderzoeken binnen welke ruimtelijke kaders het gedrag van het moderne individu dan wél begrepen kan worden. Een van hen is de Amsterdamse hoogleraar sociale geografie Hans Dirk de Vries Reilingh. In zijn klassiek geworden artikel Schaalvergroting en territoriaal bindingsprincipe (1964) betoogt hij dat ruimte en afstand nog wel degelijk een rol spelen, zij het op een andere ruimtelijke schaal. Ruimtelijk gedrag kan volgens hem niet meer begrepen worden in termen van buurt, wijk of stad, maar op het niveau van agglomeratie, stadsgewest en stedelijke zone.

De Vries Reilingh sluit daarmee aan bij de manier waarop stadsgeografen en planologen als Van Paassen, Van den Berg, Kouwe, Steigenga en Hoekveld dan al enkele jaren bezig zijn met het ontwikkelen van een nieuwe stadsgeografie. Zij richten zich op stedelijke systemen en op de processen die zich daarbinnen afspelen. Zij onderzoeken onder andere verhuisbewegingen, verkeersstromen, bedrijfsvestigingen en -verplaatsingen en de dynamiek in de detailhandel, om zo de ontwikkelingen binnen die systemen te kunnen begrijpen, verklaren, voorspellen en – vooral – te sturen. Maar steeds is er aandacht voor de moderne stedeling die zelf zijn keuzes maakt. Stedelijke systemen zijn in de woorden van de Nijmeegse hoogleraar Piet Kouwe slechts 'conditiesystemen'. Ze scheppen voorwaarden en mogelijkheden voor het gedrag van de stedeling zonder het te determineren.

Zo vindt er – onder druk van de veranderende geografische werkelijkheid – een omwenteling plaats binnen het geografisch denken. De lokale of regionale monografie heeft afgedaan. De moderne geograaf denkt in stedelijke systemen en structuren. Stad, agglomeratie, stadsgewest, stedelijke zone, conurbatie en megalopolis, met hun interne functionele geledingen en differentiaties, vormen de nieuwe ruimtelijke kaders waarbinnen de (stads)geograaf de ruimtelijke werkelijkheid probeert te begrijpen. De geografie lijkt weer bij de tijd te zijn en aansluiting te vinden bij de ruimtelijke werkelijkheid. Met geavanceerde onderzoekstechnieken worden steeds complexere processen in kaart gebracht.

De nieuwe regionale geografie

De ruimtelijke ontwikkelingen blijken echter minder voorspelbaar en minder bestuurbaar dan gedacht. Ze leiden een eigen leven. Ook de moderne geografie, met haar aandacht voor stedelijke netwerken en systemen lijkt tekort te schieten. Ze denkt te veel vanuit grote stedelijke gehelen en verklaart ontwikkelingen al te eenzijdig vanuit functionele samenhangen en geledingen

daarbinnen. Ze heeft onvoldoende oog voor de autonome lokale en regionale dynamiek die zich vaak weinig aantrekt van het grotere stedelijke systeem waarvan ze deel uitmaakt. De moderne geografie heeft kennelijk al te radicaal afstand genomen van de vroegere regionale geografie, die onderzocht hoe mensen actief en met lokale resources hun ruimte inrichten en organiseren. Een terugkeer naar die traditie is echter niet aan de orde – dat zou een ontkenning zijn van de actuele ruimtelijke werkelijkheid.

Opnieuw wordt de geograaf dus ingehaald door de veranderende ruimtelijke werkelijkheid: het feitelijke gedrag van mensen en organisaties spoort niet langer met gangbare geografische verklaringsmodellen.

Ook nu is er de verleiding de geografie 'op te geven', maar wederom zijn er geografen die de uitdaging aangaan met een nieuwe regionale geografie. Daarin worden regionale ontwikkelingen begrepen op het snijvlak van de grote stedelijke structuren enerzijds en de vrijheid en creativiteit van ruimtelijke actoren op lokaal en regionaal niveau anderzijds. De nieuwe regionale geografie heeft aandacht voor de zelforganisatie van regionale systemen en voor ontwikkeling op basis van lokale potenties en hulpbronnen (endogene ontwikkeling).

Sommigen zien hierin de invloed van het postmodernisme. Immers, de aandacht verschuift van alomvattende stedelijke systemen en structuren naar het historisch toevallige en het regionaal eigene. Maar hoe je het ook benoemt, er komt een stroom van geografisch onderzoek op gang die vanuit dit uitgangspunt kijkt naar de manier waarop regio's zichzelf organiseren en ontwikkelen. Vooral onderzoek naar grensregio's en regio's in overgangs- en ontwikkelingsgebieden is in trek, want juist daar komt de eigen regionale dynamiek als antwoord op complexe bovenregionale kaders het sterkst tot uitdrukking. Ook in het beleid vindt een omslag in het denken plaats. Men zoekt aansluiting bij de bestaande regionale dynamiek en speelt in op regionale en lokale potenties. Ruimtelijke identiteit en endogene ontwikkeling worden sleutelbegrippen. In de Vierde en Vijfde Nota Ruimtelijke Ordening zijn de eigen kracht en dynamiek van regio's belangrijke uitgangspunten.

Irrationeel gedrag

En terwijl er nieuwe aandacht is voor de eigen regionale dynamiek, wijst Ernste op de ongrijpbaarheid van die dynamiek. Hij vraagt zich in zijn oratie af wat de consequenties voor de geografische theorievorming zijn van de steeds verdergaande vrijheid, creativiteit, eigenzinnigheid en onvoorspelbaarheid van hedendaagse ruimtelijke actoren – zowel van individuen als van huishoudens, bedrijven, instellingen en overheden. Volgens Ernste onderschatten veel geografen de consequenties van de complexiteit, dynamiek en beweeglijkheid van regionale contexten. Zij gaan er nog te veel van uit dat gedrag zich laat verklaren uit die contexten. Als we die contexten – in al hun beweeglijkheid en complexiteit – in kaart weten te brengen, zo lijken ze te geloven, moeten we op grond daarvan het ruimtelijke gedrag kunnen verklaren en nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen kunnen voorspellen en zonodig bijsturen.

Geografen onderschatten volgens Ernste die complexiteit en dynamiek. Weliswaar is er met de nieuwe regionale geografie aandacht gekomen voor de ruimtelijke actor die actief en creatief zijn eigen ruimte inricht, maar we realiseren ons te weinig wat dat betekent in een moderne complexe netwerksamenleving. Immers, daarin wordt de omgeving niet alleen vormgegeven door die ene actor, maar zijn er tal van anderen actief in diezelfde ruimte. Daardoor is de omgeving voor de actor steeds minder eenduidig en voorspelbaar. Hij weet niet wat de andere actoren zullen doen en hoe zij op elkaar zullen reageren. En omdat zijn omgeving niet langer voorspelbaar is, kan een actor zijn gedrag niet meer op die omgeving baseren. Zijn ruimtelijk gedrag wordt een gok, is niet langer narekenbaar en oogt steeds vaker willekeurig en irrationeel.

Toch bestrijdt Ernste dat het ruimtelijke gedrag van moderne individuen, bedrijven en organisaties irrationeel is. De ruimtelijke context doet er volgens hem nog wel degelijk toe, maar is ongrijpbaar geworden door de onvoorspelbaarheid van het ruimtelijke gedrag van andere actoren die die ruimtelijke context mee vormgeven. Daarom draaien vooral grote bedrijven en organisaties de rollen om: ze proberen de ruimtelijke context naar hun hand te zetten en zo enigszins beheersbaar en voorspelbaar te maken. Voor hen doet de ruimtelijke context er dus nog steeds toe. Voor planning en beleid is het daarom belangrijk dat geografen de complexe en tamelijk ondoorzichtige ruimtelijke contexten doorzichtig maken voor individuen, overheden, bedrijven en organisaties. Dat kan op twee manieren.

Allereerst moeten geografen inzicht verschaffen in de ruimtelijke werkelijkheid zoals die door de complexe interactie van al die verschillende ruimtelijke actoren gestalte krijgt. Dat kan met geavanceerd empirisch onderzoek naar de ruimtelijke structuren en processen van dat moment, zonder de verwachting te wekken dat die processen en structuren zich ook in de toekomst zo voortzetten. Immers, de voortdurend veranderende ruimtelijke context roept ook voortdurend veranderend gedrag op, dat weer leidt tot nieuwe ruimtelijke structuren, processen en contexten. Ten tweede moeten geografen ruimtelijke concepten ontwikkelen die de dynamische werkelijkheid

inzichtelijk maken én een perspectief openen op toekomstig ruimtelijk gedrag. Zo kan de geografie ruimtelijke actoren (blijven) helpen bij het vinden van nieuwe wegen en oplossingen. Maar dat is alleen mogelijk als geografen bereid zijn creatief mee te denken over ruimtelijke keuzes en perspectieven. Terecht zegt Ernste dat het ontwikkelen van ruimtelijk beleid meer dan ooit een proces is van communicatie, van samen zoeken naar nieuwe mogelijkheden en scenario's. De geograaf moet in discussie treden met ruimtelijke actoren en zich actief mengen in het maatschappelijke debat.

Binnen het beleid lijkt het standpunt van Ernste concrete vormen aan te nemen in de doelstellingen die Wim Derksen formuleerde als directeur van het nieuwe Ruimtelijk Planbureau (RPB). In een uitgebreid interview in *Geografie* van juni 2002 zei hij dat het RPB enerzijds ruimtelijke kaders in beeld gaat brengen en anderzijds het maatschappelijke debat wil stimuleren over ruimtelijke vraagstukken.

Binnen de wetenschap heeft Ernste onlangs indirect bijval gekregen van twee oudgedienden, die afscheid namen als hoogleraar. Zo pleitte Jan Lambooy in zijn afscheidsrede voor empirisch onderzoek naar de complexe regionale dynamiek, waarin 'zelf-organisatie' en 'onverwachte structuurveranderingen' een belangrijke plaats innemen. Maar hij wees er meteen op dat zulk onderzoek geen stellige uitspraken zal opleveren over de toekomstige ontwikkeling van die regionale dynamiek. In het verlengde daarvan stelde Joost Hauer dat geografen zouden moeten meedenken over verschillende 'mogelijke werelden'. Ze moeten bereid zijn creatief mee te denken over concrete alternatieven en over de consequenties van verschillende keuzes.

Een nieuwe geografie?

Uit de geschiedenis van de geografie blijkt dat ze telkens weer in haar theorievorming wordt ingehaald door de veranderende ruimtelijke werkelijkheid. De geografische traditie lijkt op zo'n moment tekort te schieten. Daarom neemt Ernste in zijn oratie afstand van die traditie en laat hij nauwelijks een geograaf aan het woord.

Hij roept Plessner te hulp als de filosoof van de ruimte. In diens antropologie is 'geplaatst-zijn' (positionaliteit) een centraal begrip. Net als bij planten en dieren voltrekt het menselijke bestaan zich volgens Plessner in voortdurende wisselwerking met de omgeving. Mensen kunnen zich bezinnen op die interactie en besluiten deze te veranderen. Waar bij planten en dieren de omgang met de omgeving wordt gereguleerd door de natuur, krijgt die omgang bij de mens de vorm van cultuur. De mens richt actief zijn omgeving in, bouwt, sloop, vestigt zich, verhuist, stelt plannen bij, peinst, overweegt. Daarom is de mens van nature een politicus, een plannenmaker. Zijn gedrag ligt nooit vast, maar vernieuwt zich voortdurend.

Wat leert Ernste als geograaf van Plessner? Hij leert vooral om het begrip 'wisselwerking' serieus te nemen. Al doende wijzigt de mens voortdurend de contexten van zijn gedrag. Door in te grijpen in zijn omgeving verandert hij de randvoorwaarden. Om die reden moet de mens zijn gedrag voortdurend heroverwegen, herzien. Gedrag wordt niet herhaald, maar voortdurend vernieuwd. Plessner was zelf geen geograaf, maar voor geografen die Plessner lezen is het soms of ze De Vries Reilingh weer horen die de sociale geografie ooit typeerde als het onderzoek naar het leven en streven van bevolkingsgroepen. Met het leven bedoelde hij de actuele ruimtelijke contexten, met het streven de plannen, de doelen en de dynamiek. Tezamen typeren leven en streven het bestaan als concrete realiteit én als open mogelijkheid. Maar misschien zijn de gedachten van Plessner voor geografen nog het beste samen te vatten in de woorden van Christiaan van Paassen, die in 1976 schreef: 'Society happens to be both a 'product' and a 'producer' of human behaviour. Man at the same time reacts situationally to a pre-existing social environment and builds and changes the social environment. Situational reaction is also design'.

Door zich te baseren op Plessner neemt Ernste afstand van de geografische traditie. Daarmee lijkt het of die traditie er voor hem niet meer toe doet. Hij lijkt geneigd dezelfde conclusie te trekken als Van Doorn en Groenman die in de jaren vijftig de geografie de rug toe keerden. Maar wie goed luistert hoort dat Plessner Ernste terugbrengt naar de eigenlijke geografische vraag. Volgens Ernste moet de geografie opnieuw op zoek naar de ruimtelijke kaders waarbinnen de hedendaagse mens in een complexe netwerksamenleving zijn vrijheid en creativiteit beleeft. Die opgave is zo oud als de geografie zelf. Er loopt een rechte lijn van de ideeën van Vidal de la Blache naar de vraag die Ernste stelt. Alleen de ruimtelijke context waarin een en ander zich afspeelt is vandaag wel een heel andere dan die van het 19de-eeuwse Frankrijk – en daar wil Ernste zich rekenschap van geven.

Zonder het met zoveel woorden te zeggen pakt Ernste de draad van de geografische traditie weer op. Hij keert terug tot de kern én overschrijdt van daaruit de grenzen van de hedendaagse geografie. Dat opent beslist nieuwe vergezichten. •

Literatuur

- G.J. van den Berg, De grote stad in de toekomst, in: S.J. Groenman e.a., Problemen van de

grote stad, Utrecht/Antwerpen 1958.

- G.J. van den Berg, Algemene inleiding: Op zoek naar een kader, in: G.J. van den Berg, Nieuwe steden in Nederland?, Alpen aan de Rijn 1957.
- K. Bouwer, Landschap en sociale geografie, in: Geografisch Tijdschrift, 11e jaargang nr. 1, 1977.
- J. Dekker, Geografische terechtwijzing: Filosofie kan de geografie niet redden, in: Geografie, 11e jg. nr. 10, Utrecht 2002.
- Dietvorst e.a., Algemene sociale geografie, Bussum 1984.
- H. Donkers, Ruimtelijk Planbureau wil debat over ruimtelijke ordening verdiepen, in: Geografie, 11e jg. nr. 6, Utrecht 2002.
- H. Ernste, De volgende veertig jaar geografie in Nijmegen (1998-2038), Een poging de toekomst te provoceren, presentatie uitgesproken op het 40 jarig jubileum van de studievereniging "sociale geografie" aan de KUN, Nijmegen 1998.
- H. Ernste, Transgressing borders with human geography, Nijmegen 2002.
- H. Ernste, De mens achter de actor achterhaald, in: Org, Magazine voor managementwetenschappen, september 2002.
- H. Ernste, Geografie is zonder reflectie niet te redden, reactie op Jan Dekkers terechtwijzing, in: Geografie, 12e jg. nr. 1, Utrecht 2003.
- J.A.A. van Doorn en C.J. Lammers: sociologie en sociografie, in: Sociologische Gids, V, maart 1958.
- J.A.A. van Doorn, Schaalvergroting als proces van sociale verandering, in: Sociologische Gids, 7de jaargang, 1960, pp. 2-20.
- J.A.A. van Doorn, Beeld en betekenis van de Nederlandse sociologie, Utrecht 1964. • Sj. Groenman, Utdijende werelden, Assen 1956.
- Sj. Groenman, Het discontinue wereldbeeld, in: Mens en Maatschappij, 35, 1960, p. 401-411.
- Sj. Groenman, De gemeente als veld en rayon, in: J.E. Ellemers e.a., Perpetuum Mobile, Thema's en toepassingen in de sociologie van Groenman, Assen 1974.
- G.A. Hoekveld, Over de theorie en de stand van de stadsgeografie, Een overzicht van recente vernieuwingen en verschuivingen in Nederland, in: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, jan/febr 1968.
- J. Hauer, De regio als maatschappelijke constructie, Enkele aspecten van een vernieuwde regionale geografie in Utrecht, in: J.Hauer en B.C. de Pater (red.), De charmes van het vak, sociaal-geografische opstellen voor Hans van Ginkel, Utrecht 2001.
- J. Hauer, Regionale Geografie, Terug van weggeweest, Afscheidsrede, Utrecht 2003.
- G.A. Hoekveld, Nederland in West-Europa, in: G.A. Hoekveld en P.A. Schat, Geografische Verkenningen deel 4, Egypte – DDR – Nederland, Bussum 1977
- G.A. Hoekveld e.a. Geografie van stad en platteland in de westerse landen, Bussum 1973. • P.J.H. Kockelkoren, De natuur van de goede verstaander, Enschede 1992.
- P.J.W. Kouwe, De stad als organisatiekader, sociaal-geografisch gezien. Woutschotendagen 1966.
- J.G. Lambooy, Ruimte voor Complexiteit, Afscheidsrede, Utrecht 2002.
- D. van Niekerk (red.), Even kennis maken, Een halve eeuw ervaringen met onderzoek voor ruimtelijk beleid, SISWO, Amsterdam 2001.
- Chr. van Paassen, Human geography in terms of existential anthropology, in: Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie 67 (1976) nr. 6.
- B.C. de Pater, P. Groote en C.P. Terlouw (red), Denken over regio's, Muidenberg 2002.
- B.C. de Pater en H. van der Wusten, Het geografische huis, Muidenberg 1991.
- H. Plessner, Die Stufen des Organischen und der Mensch, Leipzig 1928.
- H. Plessner, Macht und Menschliche Natur, Ein Versuch zur Anthropologie der geschichtlichen Weltansicht, in: G. Dux, O. Marquard en E. Ströker (Herausgeber), Helmuth Plessner, Gesammelte Schriften, (Frankfurt am Main, 1981) V 189.
- T. van Rietbergen, Wat is er mis met toegepaste mainstream geografie? in: Geografie, 12e jg. nr. 3, Utrecht 2003.
- H.D. de Vries-Reilingh, Schaalvergroting en territoriaal bindingsprincipe, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 81, 1964.
- H.D. de Vries-Reilingh, Heeft de sociografie haar tijd gehad? in: Mens en maatschappij, 32, 1957.
- H.D. de Vries-Reilingh, De sociale aardrijkskunde als geesteswetenschap, in: Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, 78, 1961.

telefoon 030 253 40 56, fax 030 253 55 23

Webdesign & onderhoud,
Arens Grafische Vormgeving